

Předmluva

Eduard Kubů – Jiří Šouša – Aleš Zářický

Selský román, venkovský román a venkov vůbec se dnes nacházejí na periferii literárního zájmu. Nebylo tomu tak však vždy. Ve druhé polovině 19., ba ještě v první polovině 20. století se jednalo o masivní literární proud s nejšířší klientelou. Tato díla se často řadila k triviální literatuře nabízející kratochvilné nenáročné čtení. Agrární romantika, realistická vyprávění z vesnice i venkovské příběhy nejrůznějších žánrů ovšem sehrály v evropských dějinách – a zvláště pak v dějinách střední Evropy – i jiné role než jen obecně kulturní. Jejich účinky a dopady nepřehlédnutelně zasáhly oblast sociální, ekonomickou, politickou a další jim podřazené oblasti. A právě prolínání literárního a mimoliterárního světa je věnována předkládaná kolektivní monografie.

Symptomatický průnik literárních a neliterárních aspektů literárních děl s venkovskou tematikou představuje ve střední Evropě selský román a jeho vysoce politizovaná odnož, německy nazývaná „Grenzlandroman“. „Grenzlandroman“ sice nemá zaužívaný český či anglický překlad, může však být překládán jako „román hraničářský“ či „román z pohraničí, příp. pomezí“ (rozumí se z pomezí jazykového, povětšinou německo-českého, posléze i německo-polského, německo-francouzského, německo-italského, německo-slovinského či německo-rumunského). Ještě v meziválečném období tento žánr náležel mezi literaturu nejčtenější. Společnost pro něj měla zvláštní předporozumění. Venkovská minulost české společnosti, ale i společnosti německé v českých zemích zanechala v jejich paměti ještě velmi živý otisk; vždyt z agrárního prostředí vzešla více než polovina tehdejšího městského obyvatelstva. To, ač žije ve městě, je s venkovem spojeno pupeční šňůrou svých kořenů, mentálních stereotypů a každodenních zvyků. Setrvačnost společnosti, jež i ve městech relativně dlouho, ještě minimálně jednu až dvě generace, do značné míry myslí v agrárních kategoriích (spo-

lečenské vědomí mezi městem a venkovem), zde sehrála svou významnou roli, a to zejména v nižších sociálních stratech.

Dílo je chronologicky vymezeno jediným stoletím 1848–1948. To je ve střední Evropě určující periodou pro vývoj občanských a dílem i nacionálních modernit. V českém prostředí je ohraničeno nástupem a zároveň i koncem občanské společnosti, které znamenaly počátek i pád moderního selství. Próza, ale i poezie ze selského prostředí, resp. venkovského prostředí na čáře nacionálního boje nechtěly v závěrečných desetiletích 19. století a s přibývajícím intenzitou až do čtyřicátých let 20. století vždy jen bavit. Sledovaly i zřetele etnograficko vlastivědné, jazykově dialektologické a v neposlední řadě cílily k výchově a mobilizaci venkovského obyvatelstva ve prospěch národa, selského stavovství, zájmového semknutí venkova. Nepřekvapí proto množství rozličných interpretací. Mnohé podléhaly ideologickým vlivům, často jim doslova ochotně a programově sloužily. Tím se otevírá pole pro užitečnou interdisciplinární spolupráci historiků, literárních vědců, ale i specialistů dalších společenských věd. Žánr selského románu, „Grenzlandromanu“, popřípadě „Heimatromanu“ (románu z domoviny) skýtá originální výpověď nejen o autorech, ale i – a to především – o čtenářstvu, tedy o společnosti.

Odlišný vývoj venkovské literatury nacionálně české a německé dokumentuje mentální vzdalování české a německé společnosti. Česká venkovská literatura ve svém hlavním proudu směřuje na počátku třicátých let 20. století k ruralismu akcentujícímu společenské tradice na venkově, vztah lidí k půdě, rodinné vazby, mystickou lyriku venkova a v neposlední řadě i hodnoty křesťanství. Nacionální identita je tu sice podstatná, ale nehraje určující roli. V prostředí německém hlavní proud sice také směřuje k venkovské idyle návratu k přírodě, ale nezřídka čerpá i z germánsko-pohanských mýtů. Je obrazem konzervativního myšlení pracujícího stále častěji s pojmem životního prostoru, a dokonce i rasové čistoty. Ačkoliv nelze všechny selské romány vzniklé na území Německa a v oblastech Evropy osídlených Němci označit jako „prenacistické“ či „nacizující“, není sporu o tom, že hlavní proud venkovské selské literatury je vyjádřen tak zvanou „Blut und Boden“ literaturou (literaturou „krve a půdy“), tedy nacionálně ostře profilovanou literaturou, jež významně přispěla k utváření

nacionálně socialistického obrazu venkova. „Grenzlandroman“, „Bauernroman“ či tzv. „Heimatroman“ představovaly v Hitlerově Německu jeden z pročežovaných segmentů kultury.

Komparace české a německé literatury reflektující selské prostředí na česko-německém jazykovém pomezí přispívá k pochopení neblahých vývoju dvacátého století s jejich jinonárodní společenství zcela negujícími stereotypy myšlení, intolerancí a oboustranně osudově extrémními řešeními. Ukazuje nezastupitelnou roli kultury ve formování stavovských, politických a nacionálních identit, kde kultura představuje nesmírně důležitý, někdy prvoplánově zřejmý, jindy podprahový propagandistický nástroj. Předkládaná kolektivní monografie chce historikům připomenout, jak důležitým, a přesto tak spoře využívaným historickým pramenem je krásná literatura. Literárním historikům připomíná historické kontexty vzniků děl, jež jim nezřídka dávají nový rozměr. Editoři respektují názorový rozptyl a terminologická specifika autorů jednotlivých kapitol. Přitom je třeba zdůraznit, že se jedná spíše o nuance než o zásadní rozdíly. Značí vědecký diskurz s jeho množinou přístupů a porozumění k uvedeným literárním žánrům, a to pod zorným úhlem metod literární vědy na straně jedné a metod historických, ať již dějin kulturních, politických, sociálních a hospodářských na straně druhé. Autoři a editoři publikace si od ní slibují plnokrevnější obraz rolníka a sedláka v historicky určujících procesech závěru 19. a první poloviny 20. století artikulovaný očima beletrie. Doufají v oslabení tradičních jednostranných, nacionálně zbarvených soudů a dezinterpretací.

Předkládaná kolektivní monografie je společným edičním dílem badatelského týmu historiků FF UK v Praze sdružených v rámci grantového projektu GA ČR č. P 410/12/0305 s názvem: „Německé agrární hnutí v českých zemích v období habsburské monarchie (Ideologie agrarismu, politika, hospodářství)“ a pracovníků Centra pro hospodářské dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě. Podílela se však na ní i řada odborníků dalších prestižních pracovišť v České republice, ať již Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Akademie věd České republiky i jiných. Zvláštní přínos znamenala účast badatelů německých, ale i dalších zahraničních odborníků ze

Slovenska a Slovinska. Prubířským kamenem výměny názorů bylo velmi zdařilé symposium s názvem „Obraz sedláka v beletrii druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století ve stínu nacionalismu. Česká a německá literatura v českých zemích/ střední Evropě v komparativní perspektivě“, konané ve dnech 22. a 23. listopadu 2013 v Pražském literárním domě autorů německého jazyka. Editoři tímto děkují všem spoluautorům, kteří se rozhodli do projektu aktivně přispět.

Praha – Ostrava, srpen 2014

Venkovská idyla z titulní strany publikace *Dorfboten-Kalender 1924.*

Úvodem: pojmosloví - stav bádání - historický kontext

Steffen Höhne - Eduard Kubů - Jiří Šouša

Fenomén venkovské literatury (pojmosloví)

Pojem „selský román“ zdánlivě jednoznačně vymezuje podstatu daného literárního žánru: literatura pojednávající vesnici, sedláka, selský statek. Při důkladnějším pohledu je ovšem situace významně jiná, a to jak v jazykově německé střední Evropě, tak v prostředí českém. Obsah pojmu se vyvíjel, a to velmi podstatně, jak v perspektivě časové, tak teritoriální. Přitom se evidentně překrývá s řadou pojmů příbuzných a blízkých, jakými jsou v německém prostředí Heimatroman, Heimatgeschichte, Dorfroman, Dorfgeschichte, Bauernerzählung.¹ Navíc základní pojem Bauernroman může být překládán nejen jako „selský román“, ale i širě jako „román rolnický“. V českém prostředí pak vykazuje souvislost (minimálně prostorovou) s venkovským románem, jak jej nazývá Gabriela Preissová,² vesnickým románem, jak označuje svou prózu Karolina Světlá,³ a především pak s díly autorů kriticko-realistické literatury situovanými do prostředí venkova, ať již prózami Karla Václava Raise, Josefa Holečka, či Terézy Novákové. Venkovskou prózu psali i další autoři, ať již Vítězslav Hálek, či Alois a Vilém Mrštíkové. Přímou jako selský román označili svou prózu Karel Pleskač, Václav Prokůpek, Bed-

1 K obsahu pojmu Peter Zimmermann, *Der Bauernroman. Antifeudalismus – Konservatismus – Faschismus*, Stuttgart: Metzler 1975, s. 1–10. Ostatně sám Zimmermann literaturu tzv. žánru Heimat shrnul pod pojem Bauernroman. K rozptýlu porozumění uváděným pojmům a jejich vývoji viz *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*. 2. Auflage, Werner Kohlschmidt und Wolfgang Mohr, 1. Band A-K, Berlin: Walter de Gruyter & Co. 1958, s. 139–141, 274–279. Dále pro fázi před 1848 Uwe Baur, *Dorfgeschichte. Zur Entstehung und gesellschaftlichen Funktion einer literarischen Gattung im Vormärz*. München: Fink 1978.

2 Gabriela Preissová, *Její pastorkyňa: venkovský román*, Praha: Vladimír Orel 1930.

3 Karolina Světlá, *Kříž u potoka: vesnický román*, Praha: Spolek pro vydávání laciných knih českých: edice Matice lidu 1868; *táž, Vesnický román*, Praha: Spolek pro vydávání laciných knih českých: edice Matice lidu 1869.

řich Böser⁴ či Jan Vrba.⁵ Svým centrálním tématem učinil venkov celý literární směr zvaný ruralismus.⁶

Z množiny výše uvedených pojmů se jako klíčový v Německu ukazuje být – pod zorným úhlem odborných příruček literární historie – pojem Heimatroman. Jeho hlavním poznávacím znamením jsou: venkovské jeviště, zemědělská usedlost a její osazenstvo. Český překlad pojmu Heimatroman přináší problém a není divu, že není zcela ustálen. Stanislav Sahánek ve svém přehledu německých literárních dějin z roku 1941 jej z hlediska obsahu velmi výstižně přeložil jako „literaturu domácího svérázu“.⁷ Bylo by to ovšem možné přeložit i jako „vlastenecký román rurální“ či méně obsahem výstižně, ale jazykově relativně přesně jako „román z domoviny“.⁸ Překladatelka sudetoněmeckých literárních dějin Josefa Mühlbergera Veronika Dudková (edičně připravili Veronika Dudková a Václav Petrboj) pracuje s pojmem literatura / básníci domoviny (Heimatliteratur).⁹ Z výše naznačeného rozptylu vyplývá pojmová neustálenost literatury soustředěné na problematiku venkova a selství. Proto pokládáme za vhodné a užitečné stručně nastínit vývoj uvedených typů literatury s ohledem na jejich tematické zaměření.

Podívejme se nejprve na literaturu německou, jež ve střední Evropě a českých zemích udávala v 18. a 19. století tón, a je třeba říci, že to platí i pro literaturu s venkovskou tematikou. Ta dokumentuje „odfeudalizování“ zemědělství, prosazování agrárního kapitalismu, proměnu venkova směrem k námezdní práci a formování zemědělského proletariátu, odliv obyvatel-

4 Blíže srov. kapitolu Lukáše Kolacii, Bedřich Böser: Druhá žena. Selský román psaný na objednávku?

5 Srov. kapitolu Jiřího Šouši, Poslední český selský román. Jan Vrba, Venkov jedna rodina. Chodský román o dvou dílech, Praha 1948.

6 K problematice ruralismu nově srov. sborník Ruralismus, jeho kořeny a dědictví, Semily: Státní okresní archiv Semily 2005; a zejména kapitola Drahomíra Jančíka, Agrarismus a cesta „básníků české půdy“ k ruralismu. Obraz vesnice v revue Sever a východ literární generace Josefa Knapa.

7 Stanislav Sahánek, Přehledné dějiny německého písemnictví, Praha: Česká grafická Unie 1941, s. 220–223.

8 Srov. Václav Mairl, Jedna exoticky místní literatura, Světová literatura 39, 1994, s. 186–187.

9 Josef Mühlberger, Dějiny německé literatury v Čechách 1900–1939, Ústí nad Labem: Albis International 2006, s. 85, 87, 89, 91.

stva z venkova do měst, ale i posilování moderního velkostatku na úkor rolnického obyvatelstva. K tomu přistupuje problematika industrializace, „poměštění“, stále výraznější závislost zemědělství na vývoji hospodářského cyklu (konjunktura, krize). Přitom je symptomatické, že autory této literatury nejsou sami sedláci a rolníci, nýbrž měšťanská střední třída. Také čtenáři nejsou primárně, ač to může překvapovat, rolníci, nýbrž střední a především nižší střední městské vrstvy („maloměšťáci“).

K první „zakladatelské generaci“ Heimatromanu náleží autoři publikující svá díla ve třicátých až padesátých letech 19. století, jako např. švýcarský literát Jeremias Gotthelf (vlastním jménem Albert Bitzius; 1797–1854), v jehož románech jsou předznamenána klíčová témata selských románů střední Evropy přelomu 19. a 20. století.¹⁰ Autor se ve svých dílech vymezuje vůči radikálnímu liberalismu, spekulantství, městským formám života, ničení náboženství a mravů, alkoholismu, kriminalitě, sexuálním výstřednostem, tedy vůči tématům živým i o půlstoletí později. Také v dílech dalšího reprezentanta zakladatelské generace Bertholda Auerbacha (1812–1882), jenž rovněž publikoval svá první díla ve čtyřicátých a padesátých letech 19. století, jsou patrné stavební kameny budoucí ideologie agrarismu pracující s protiklady venkov × město, příroda × kultura, staré zvyky a pořádky × sociálně-ekonomický pokrok. Velmi konzervativní tendenci vykazuje další zakladatelská osobnost Heimatliteratur Karl Immermann (1796–1840), jehož literatura přináší patriarchálně feudální komponenty, protiliberální a radikálně nacionální tendence, proti sobě staví svět městského života a svět života venkovského.

Druhá vývojová fáze Heimatliteratur je (plus minus) vymezena vznikem Německého císařství a trvá až do konce první světové války. Profilujícími autory tohoto období jsou Ludwig Anzengruber (1839–1889), Gustav Frenssen (1863–1945) a Ludwig Ganghofer (1855–1920). Jestliže Anzengruber vyjadřuje osví-

10 Srov. Jeremias Gotthelf, Uli, der Knecht, Zürich - Frauenfeld: Beyel 1841; týž, Uli, der Pächter. Berlin 1846–49 a další Gotthelfovy práce. Ke Gotthelfovi viz Walter Pape, Erzählkunst und Volkserziehung. Das literarische Werk des Jeremias Gotthelf, Tübingen: Niemeyer 1999; Steffen Höhne, Jeremias Gotthelf und Gottfried Keller im Lichte ethnologischer Theorien, Bern: Francke 1989.

cené sociálně kritické pozice, Frenssen znamená v žánru nástup nové tendence charakteristické pro jeho třetí tvůrčí období, tj. období meziválečné a léta druhé světové války. Patrný je pro něj antiindustrialismus, antimodernismus, antiintelektualismus, ale také antisemitismus, kult germánství, šovinisticko-expanzionistický militarismus, tedy to, co vede hlavní proud Heimatliteratur směrem k nacionalismu a ideologii „Blut und Boden“. Posledně jmenovaný (Ganghofer) náležel k nejznámějším a nejprodávanejším autorům tohoto žánru; jeho nejčtenější román vyšel v roce 1901 pod názvem *Jörn Uhl*. Vykazuje příklon k rasovým atributům aktérů, mytologizaci přírody, osudů, krajiny a válek, selská krev se rozpouští v tůni industrializace. V literatuře podmíněné mýtem krve a půdy meziválečného období se ze selského světa vytrácela vesnická idyla a byla vytlačována heroizujícím obrazem sedláka.¹¹

Specifický charakter má rakouská větev Heimatromanu. K jejím zakladatelům náleží Joseph Schreyvogel s jeho *Dorfgeschichte*, které symptomaticky vyjadřovaly venkovskou idylu 19. století a znamenaly mentální únik z města. V jeho pracích je venkov prezentován jako rezervoár tradičních ctností, jakými jsou pokora, skromnost, opravdovost, upřímnost. K rakouskému Heimatromanu jsou dále počítáni věhlasní autoři Adalbert Stifter, Marie von Ebner-Eschenbach či Peter Rosegger. Ti se snažili odvrátit pozornost od problémů rostoucího nacionalismu, expanzivního průmyslu a obchodu, které rakouský venkovský statický svět vyváděly z rovnováhy. K významným regionálně zakotveným autorům náležel i Leopold von Sacher-Masoch narozený ve Lvově. Nelze však mluvit o specifickém rakouském literárním směru Heimatromanu, neboť nebyl programově a obsahově jednotný. V meziválečném období se rakouský Heimatroman stále více blíží německému. K jeho nejtypičtějším představitelům náleží Karl Heinrich Waggerl s jeho heroizujícím zobrazením sedláka oddaného „hroudě“ v románu *Brot* (1930).¹²

11 W. Kohlschmidt - W. Mohr (eds.), *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, s. 141.

12 K problematice rakouského Heimatromanu srov. Hildegard Irmgard Huber, *Formen des österreichischen Heimatromans der dreissiger Jahre*, Dipl. Arbeit, Universität für Bildungswissenschaften Klagenfurt, Klagenfurt 1979.

Literatura zaměřená na selství a venkov sice nabízí díla takových autorů, jakými jsou Adalbert Stifter, Knut Hamsun či Stanisław Reymont, tedy díla spadající do zlatého fondu evropského a světového písemnictví, na druhou stranu její vyústění představuje masa triviálních románů vydávaných jak v různých periodikách, v sešitových řadách i v brožovaných a vázaných vydáních. Skutečnost, že Heimatliteratur se dostalo oficiální podpory nacionálně socialistické kulturní politiky, přispěla k tomu, že v literární vědě tento typ literatury ztratil do té míry kredit, že vypadl z literárního kánonu.

Venkovská literatura v českých zemích vykazovala oproti literatuře německé zpoždění téměř jedné generace, ale především – její určení a tematické vymezení se významně odlišuje. Na jejím počátku stojí konstitutivní dílo české moderní literatury, a sice *Babička* Boženy Němcové nesoucí podtitul *Obrazy venkovského života*. Lyrizovaná vesnice je obrazem harmonického soužití lidí mezi sebou i přírodou. Je místem životních jistot a pohody, kde jsou sice i špatnosti a vášně, kde se odehrávají také tragédie, jako všude v lidském životě, ale všechno je to sladěno krásou a harmonií nějakého vyššího – božského či přírodního – řádu. Tvorba Boženy Němcové předznamenává základní typy české prózy pro zbytek 19. století. Jsou to vesnická próza, sociální a ženská tematika i lyrizovaná próza. V jejích námětech a stylu splývají prvky romantismu a realismu.¹³ Literární generace Májovců reprezentovaná především Vítězslavem Hálkem a Karolinou Světlou vyjadřuje úkoly nové. Přichází s požadavkem, aby literatura pravdivě zobrazovala soudobý život. Tomu odpovídají první Hálkovy povídky zobrazující vztah dvou mladých lidí, jimž předsudky, majetková nerovnost či neochota rodičů brání v lásce. Hálkova vrcholná díla z počátku sedmdesátých let přinášejí obraz neradostného života na statku s typickou chamtivostí majetných, kontrastující s láskou a životem srovnávajícím se s přírodními zákony lidí chudých. Hálek zachycuje podobu českého venkova v době jeho zlomu, kdy odeznívá starý patriarchální životní styl. Hálkovo hledání nového světa vede k idealizaci jeho hrdinů.

13 V takovéto výstižné zkratce charakterizuje význam Boženy Němcové její specializované muzeum v České Skalici, <http://www.muzeumbn.cz/>, cit. 31. 7. 2014.

Za zakladatelku moderního venkovského románu, kterému sama autorka dala přídomek „vesnický“, je považována Karolina Světlá. Její inspirace sahá k evropským tvůrcům venkovského románu Ivanu Sergejeviči Turgeněvovi a George Sandové. Nicméně dílo K. Světlé je hluboce zakořeněno v nacionálně českém prostředí. Pracuje s pečlivě studovaným národopisným koloritem. Má markantní lidovýchovné ambice. Světlá ve svých dílech utvářela modely lidských postojů vyzývající k následování či odmítnutí. Symptomatická je i heroizace jejích postav, idealizace prostředí. Venkov nezůstal opomenut ani v tvorbě autorů hlásících se k časopisu *Lumír* či almanachu *Ruch*, ať se již jedná o Svatopluka Čecha, Antala Staška, či Josefa Václava Sládka. Jejich tvorba, ale třeba i tvorba Jaroslava Vrchlického, silně vyjadřovala pokračující proces české nacionální emancipace. Antonín Měšťan přímo hovoří o „*literatuře v úloze národní reprezentace*“.¹⁴ Jan Václav Novák a Arne Novák období závěru sedmdesátých let až počátku devadesátých let charakterizují jako dobu zápasu snah národně-výchovných se západnickým umělectvím.¹⁵ Josef Václav Sládek pak ve svých *Selských písních* vytváří obraz vyrovnaného člověka v „*dělné pospolitosti a ve svěžené přírodě*“.¹⁶ Idealizovanou představu sedláka jako opory národa a jeho nadějí přivítalo na konci 19. století formující se agrárně laděné politické hnutí.

V devadesátých letech 19. století v českém literárním světě vrcholila diskuse o tom, zda idealizující přístup k venkovu nastolený Sládkem s jeho národními rolemi (venkov základ národa) by neměl být vystřídán pohledem realističtějším, neboť venkov vyjadřuje nejen mravní čistotu, ale třeba i sílu mamonářství a hon za majetkem. Do literárního diskurzu vstupuje realismus a naturalismus reprezentovaný Janem Herbenem, Ignátem Herrmannem, Karlem Matějem Čapkem-Chodem či Karlem Václavem Raisem. Ti kladou větší důraz na objektivní poznávání

14 Antonín Měšťan, *Česká literatura 1785–1985*, Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1987.

15 Jan Václav Novák – Arne Novák, *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, 4. přepracované a rozšířené vydání, Olomouc: Nákladem R. Prombergera 1936–1939, s. 637–825.

16 Jan Lehár – Alexandr Stich – Jaroslava Janáčková – Jiří Holý, *Česká literatura od počátku k dnešku*, Praha: Lidové noviny 1998, s. 311–312.

hodnoty literárního díla, soustřeďují se na současnost, chtějí zachytit společenský život v mnohosti jeho podob, zřetelové výchovné a umělecké ustupují do pozadí. Vesnici z realistického nadhledu přibližuje i Teréza Nováková. Na realistický odkaz venkovské literatury navázali Josef Holeček, Jindřich Šimon Baar a s ním příbuzensky spřízněný Jan Vrba, bratři Alois a Vilém Mrštíkové, Gabriela Preissová.¹⁷ Venkovský román této doby je profilován regionálně, nábožensky i sociálně a pochopitelně si ponechává svůj „národní charakter“.

Závěr 19. století znamenal dramatický rozvoj nakladatelského podnikání a kvantitativní rozvoj publikované literatury, vznik a rozvoj nových žánrů. Demokratizace čtenářského vkusu s tímto vývojem svázaná a autory zpětně ovlivňující vedla k rozšíření méně náročné konzumní literatury, někdy se také výstižně hovoří o „proze konvenční“, již můžeme označit v extrémních polohách za literaturu triviální, kýčovou.¹⁸ Vždyť její hrdinové jsou svými charakteristikami i vzorci jednání stereotypní, ba prefabrikovaní, jakoby utvoření literární konvencí.¹⁹ S nástupem politického agrarismu se určitým způsobem

Portrét patriarchy české selkové literatury Josefa Holečka z jeho knihy *Selství*, Praha 1928.

17 K jejich významu a prezentaci v kolektivní monografii srov. příslušné kapitoly.

18 K problematice srov. Peter Domagalski, *Trivialliteratur. Geschichte - Produktion - Rezeption*, Freiberg im Breisgau: Herder Verlag 1981; Walter Killy, *Versuch über den literarischen Kitsch*, in: *Kitsch. Texte und Theorien*, Ute Dettmar und Thomas Küpper Hg., Stuttgart: Philipp Reclam jun. 2007, s. 240 až 253; Hans-Dieter Gelfert, *Was ist Kitsch?* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2000; Dieter Kliche, *Kitsch*, in: *Ästhetische Grundbegriffe* Bd. 3. Stuttgart: Metzler 2010, s. 272-288.

19 Bohuš Balajka, *Přehledné dějiny literatury. Dějiny české literatury s přehledem vývojových tendencí světové literatury do devadesátých let 19. století*, I., Praha: Fortuna 1996, s. 184.

vyrovnává i literatura. Politický agrarismus si osvojuje dílo Josefa Holečka s jeho pojetím selství, které konvenuje stranou nesenému stavovství. J. Holeček pochází ze selského rodu, má tedy „selskou krev i duši“. Politický agrarismus jako ideologie vkročil i do literatury, v evropských literaturách se nabízí celá řada paralel vyjadřujících vzájemné souvislosti a ideové transfery.²⁰ Snaha o formování selsko-stavovské české literatury výrazněji neuspěla. Vykvetla v podobu nenáročného, vpravdě triviálního čtení pracujícího s klišé venkovské idyly, sedláka, resp. rolníka jako živitele národa a zdroje jeho morální a kulturní obrody vedoucí ke kořenům lidské jsoucnosti. Symptomatickým raným pokusem o takovouto literaturu je román *Lovci Maxe Leoniera*, vlastním jménem Jana Pavlíka (1880–1957), součást románové trilogie *Brýllové*, jejíž první díl vyšel v roce 1911. Román se zabývá osudy rodiny Brýlů, kteří po šestnáct generací „skrápějí“ svou půdu vlastní krví. Kromě mezilidských vztahů a rodinných zápletek vnáší román do literatury problémy rolnictva, jakými jsou státní subvence, meliorace, vztah sedláka a politiky, náboženství apod.²¹ Dalším příkladem takové literatury z pera autora druhé až třetí řady je próza Bedřicha Bösera z roku 1930 nazvaná *Druhá žena*, v níž se již přímo objevuje politikum nesené agrární stranou.²²

Zřejmě nejtypičtějším představitelem politického agrarismu v krásné literatuře, jehož díla bychom mohli nazvat literárním agrarismem či také selsko-stavovským románem, je Jaroslav Marcha, vlastním jménem Dominik Nejezchleb (1880 až 1961), člen a od roku 1910 tajemník agrární strany pro Moravu a Slezsko, člen Revolučního národního shromáždění, následně v letech 1920–1935 člen poslanecké sněmovny a v letech 1935–1939 člen senátu Národního shromáždění. Tento sedlák, který po celou dobu úspěšné politické kariéry hospodařil v Babicích nad Svitavou, postrádal vyšší vzdělání. Přesto však napsal na dvě desítky knih beletristických a dalších pět desítek

20 Srov. kapitolu Romana Holce, Stredo-európsky roľnícky román a jeho zdroje.

21 Max Leonier, *Lovci*. Pokus o český selský román z doby současné [Románové trilogie „Brýllové“ díl I.], Hradec Králové: Bohdan Melichar 1911.

22 Srov. kapitolu Lukáše Kolacii, Bedřich Böser: *Druhá žena*. Selský román psaný na objednávku?

Portrét představitele českého literárního agrarismu Jaroslava Marchy ze sborníku *Básníci selství*, Praha 1932.

hájit zájmy českých spisovatelů a seznamovat s jejich produkcí nejširší vrstvy obyvatelstva. Spolek měl k dispozici vlastní nakladatelství a vydával řadu publikací, monografií i tematických sborníků věnovaných např. takovým osobnostem, jakými byli Alois Mrštík či Otokar Březina.

Dvacátá a třicátá léta na Moravě vynesla do popředí literární tvorbu zaměřenou na vesnický život i další autory ve své době vcelku čtené, ať již Metoděje Jahna, jenž ve svém románu *Selský práh* vydává neidealizované, až syrové svědectví o kontinuitě několika generací rodů na selském gruntě, či Vojtěcha Martínka s jeho románem *Černá země*, s jeho kritickou sociální analýzou vesnice a selského gruntu. Tato tvorba s politickým agrarismem paralelní, nikoliv ovšem ideově souvislá, svými literárními kvalitami a originalitou stojí nesporně výše. To platí v plné míře o dalším specifiku české venkovské literatury, ale i české literatury jako takové – ruralismu. Ruralismus značí literární směr odvozený od latinského slova *rus, ruris, n.* = venkov, venkovský statek, pole, půda, jenž se zrodil v českém prostředí v průběhu třicátých let 20. století. Hlásal, řečeno slovy Josefa Knapa – jedné

titulů drobných spisů politických a hospodářských. Jeho tvorba byla, jak jinak, zaměřena na venkov, život na vesnici určený agrárním a křesťanským rokem. Symptomaticky kladl klidný venkov do kontrapozice ke zkaženému městu, kritizoval tendenci mladé generace odcházet z venkova do města.²³ Marcha dosáhl se svou literaturou relativního úspěchu a dočkal se i nepřehlédnutelného uznání v podobě volby do čela Kola moravských spisovatelů. Tento spolek založený roku 1912 si kladl za cíl rozvíjet na Moravě českou kulturu,

23 Lenka Tomanová, *Postavy* v díle Jana Vrbý a Jaroslava Marchy, bakalářská práce obhájená na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, Brno 2010.

Titulní strana sborníku
Básníci selství, Praha 1932.

z jeho klíčových osobností, princip „*návratu k půdě, vnitřnější lásce k zemi jako udržovatelce života a pevné ose v časech plných otřesů, nejistoty a úzkosti*“.²⁴

Ruralisté ve své tvorbě navazovali na domácí tradice, nicméně někteří badatelé vidí v jejich tvorbě i zdroje literatury světové.²⁵ Ruralistickými manifesty jsou dva sborníky s příznačnými názvy *Básníci selství*²⁶ a *Tváří k vesnici*²⁷. Velmi pěknou definici ruralismu

24 Josef Knap, *Básníci selství. Studie o ruralismu u nás*. Praha: Svobodné učení selské 1932, s. 10. K Josefu Knapovi nově Martina Boldánová, *Josef Knap – neumlčený ruralista z Jičínska*, diplomová práce obhájená na Pedagogické fakultě UK, Praha 2007.

25 K mezinárodním zdrojům ruralismu srov. Antonín Matula, *Hlasy země v evropských literaturách*. Štěpnice 33. Praha: Svobodné učení selské 1933; Kol. (Josef Galík, Lubomír Machala, Eduard Petrů, Martin Podivínský, Jan Schneider, Jiří Skalička, Alena Štěrbová), *Panorama české literatury. (Literární dějiny od počátků do současnosti)*, Praha: Rubico 1994, s. 270; Jaroslav Med, *Ideové kořeny ruralismu*, in: *Ruralismus, jeho kořeny a dědictví. Z Českého ráje a Podkrkonoší – supplementum 10*, Semily: Státní okresní archiv Semily 2005, s. 11-14.

26 *Básníci selství. Studie o ruralismu u nás*, Uspořádal Josef Knap, Praha: Svobodné učení selské 1932.

27 *Tváří k vesnici*, Uspořádal Jan Čarek, Praha: Novina 1936.

přinesl v posledně uvedeném sborníku katolicky orientovaný filozof a spisovatel Rudolf Ina Malý:

Návrat k venkovské tradici v literatuře, „ruralismu“, znamená uvědomělou reakci proti té duchovní zkaženosti a vyprahlosti, do které literaturu zavedla poslední doba a zejména moderní život městský se svými výstřednostmi kancelářské a průmyslové civilizace. V dusném skleníku moderní doby zvadlá literatura volá po hlubokém obrození. Potřebuje vzduchu, světla, nové krve. Návrat zdraví. Ruralismus tedy otvírá okna do přírody a snaží se léčit přívalem venkovské pravdy a skutečnosti.²⁸

Díla autorů, jakými byli Josef Knap, Antonín Matula, Jan Čarek, František Křelina, Václav Prokůpek, Zdeněk Rón, Vojtěch Martínek, Josef Knob, vycházela od poloviny třicátých let v edici „Hlasy země“ řízené Josefem Vojtěchem Sedlákem, kritikem ústředního deníku agrární strany *Venkova*.²⁹ Podstatné však je, že ruralismus není služebnou literaturou agrární ideologie, ale autonomní literaturou regionální, lyrickou, od explicitní politiky emancipovanou. Obrací se k rodné zemi a úzce neulpívá na selské tematicce, již přerůstá zvláště dílo J. Knapa a F. Křeliny.

Obsáhlejší – výše uvedený – výklad o odlišnosti českého a německého pojmosloví se snažil vysvětlit výraznou nekompatibilitu pojmů zdánlivě jednoznačných, jež se odvíjí od odlišných vývojových cest národních literatur české, německé a jejího teritoriálně svérázného segmentu, který sám sebe definuje jako literaturu sudetoněmeckou. Ony cesty, ač byly v mnohém analogické a měly celoevropské souvislosti, se primárně odvíjely od rozdílného politického a sociálně-ekonomického vývoje „národních společností“ a jejich regionálně definovaných částí. Zjevně nejpodstatnějším a nejnepřítivějším znakem literatury české je

28 Rudolf Ina Malý, *Město a venkov, urbanismus a realismus*, in: *Tváří k vesnici*, s. 73.

29 Do kulturní rubriky *Venkova* a do revue *Brázda* přispívali rovněž Josef Knap, Antonín Matula, Václav Prokůpek či Miloslav Hýšek. Jan Mukařovský (red.), *Dějiny české literatury. Literatura od konce 19. století do roku 1945. IV*, Praha: Victoria Publishing 1995, s. 356.

od 19. století její nacionální základ povýšený na společenskou funkci.³⁰ Specifikem českého vývoje první poloviny 20. století je ve sféře venkovské literatury politický agrární román a především výrazný žánr ruralismu.

Grenzlandroman, či román hraničářský?

Grenzlandroman – s trochou překladatelské licence by toto složené slovo bylo možno přeložit jako hraničářský román, tj. román odehrávající se na národnostním rozhraní, pomezí, jehož hlavním hrdinou je hraničář – v dobovém jazyce bojovník za práva svého národa na nacionálně smíšeném území, na jazykové hranici.³¹ Autoři úvodu vnímají Grenzlandroman jako spe-

30 Uvedenou skutečnost ve skvělé zkratce vyjádřil Arne Novák: „Ačkoliv český nacionalismus zřejmě přijal svůj filosofický základ i své nejpádnější důvody z německé romantiky, dílem i z revolučního myšlení francouzského, mohl spoléhat na dávnou tradici domácí. [...] Avšak nyní od počátku 19. století se stal v celém českém duchovním životě ústřední silou, která řídí všechno kulturní dění a zvláště mocně si podrobuje literaturu, jsa povyšován chvílemi za hodnotu absolutní; teprve po světové válce, když i nejmělejší naděje českých nacionalů byly předstíženy vytvořením nezávislé republiky Československé, pozbývá nacionalismus svého postavení vůdčího. Tento nacionalismus, ačkoliv jest prošlen ohněm tvůrčího a obětavého idealismu, svádí literaturu často k praktickému utilitarství a tím znamená její nesporné zúžení, mnohdy stupňované v provincialismus.“ Arne Novák, *Dějiny české literatury. Duch české literatury*, in: *Československá vlastivěda, VII, Písemnictví*, Praha: „Sfinx“ Bohumil Janda 1933, s. 8.

31 K pojmu hraničář a významu hraničářství v kontextu první poloviny 20. století srov. spis významného žurnalisty a slavisty Jana Hejreta, Hraničáři, jejich státní význam a práce: K 20. výročí republiky, Olomouc: Národní jednota východomoravská 1937. Institucionální zázemí hraničářů tvořily tzv. nacionální obranné spolky, ať již se jednalo o německý Schulverein, českou Ústřední matici školskou, Národní jednotu Pošumavskou, Národní jednotu Severočeskou či německý Bund der Deutschen in Böhmen. K nacionálním obranným spolkům srov. Nacionalismus zvaný hospodářský. *Střety a zápasy o nacionální emancipaci / převahu v českých zemích (1859–1945)*, ed. Drahomír Jančík – Eduard Kubů, Praha: Dokořán 2011, s. 231–274; Jitka Balcarová, „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity.“ Praha: Karolinum 2013; Miloš Hořejš, *Die nationalen „Schutzvereine“ in Böhmen, Mähren und Schlesien (1900–1938). Mitgliedschaft, finanzielle Einnahmen und „Effektivität“ ihre Tätigkeit* in: *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten*, Eduard Kubů – Helga Schultz (Hg.), Prag – Berlin: Aleš Skřivan – Berliner Wissenschafts-

cifickou kategorií podřazenou venkovskému románu či Heimatromanu, neboť v převážné většině takto označených děl se děj odehrává na vesnici, přičemž jeho protagonisty bývají rolníci/sedláci. Žánr venkovského románu / Heimatromanu tak splývá. Jistě není náhodou, že řada německých prací Grenzlandroman podřazuje a zařazuje pod kategorii Heimatroman. Rudolf Jaworski ve svém zásadním článku nazírá Grenzlandroman jako Heimatroman v užším smyslu.³² Na druhou stranu budiž učiněno „ohrazení“ autorů, že Heimatroman a Grenzlandroman se mohou odehrávat na maloměstě, ba i ve městě středním a větším. Dějištěm konfrontačního románu se stala dokonce i česká metropole Praha. Klasickým příkladem je románová tvorba Karla Hanse Strobla, kterou autor označuje jako Studentenroman.³³ Ke vzniku Grenzlandromanu jako svým obsahem úzce a jednoznačně vymezeného literárního fenoménu se nově vyjádřil germanista z univerzity v Olomouci Karsten Rinas.³⁴ Za jeho zakladatele v německém prostředí českých zemí považuje Fritze Mauthnera s jeho románem *Der letzte Deutsche von Blatna*³⁵ (1887), Antona Ohorna s románem *Deutsches Erbe*³⁶ (1917), Hanse Watzlika s prózou *O Böhmen* (1917), Roberta Hohlbauma s románem *Grenzland* (1921) a konečně i Hugo Scholze s románem *Noch steht ein Mann*³⁷. Na tuto řadu navazovala řada dalších autorů, ať již

verlag 2004, Tabellen s. 215. Nejnověji Peter Haslinger (Hg.), *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860-1939*. Marburg: Herder-Institut 2009.

32 Rudolf Jaworski, *Mezi politikou a trivialitou. Sudetoněmecké grenzlandromány, 1918-1938*, *Dějiny a současnost* 26, 2004, č. 1, s. 27-31.

33 Pro pochopení těsné spřízněnosti s románem hraničářským a jeho cíli editoři do kolektivní monografie zařadili kapitolu Venduly Trnkové, *Studentenroman. Recepte románů o studentech od Karla Hanse Strobla*.

34 Karsten Rinas, *Die andere Grenzlandliteratur. Zu einigen tschechischen Romanen mit antideutscher Tendenz*, in: *Brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien - Slowakei*, Bd. NF 16, 2008, s. 115-163.

35 Viz kapitoly Václava Petrbocka, *Fritz Mauthner: Der letzte Deutsche von Blatna (1886/87)*. Literární obraz krize politického liberalismu v Čechách a Karstena Rinase, *Momentky z nacionálního konfliktu. Srovnání hraničářských románů Fritze Mauthnera a Gottfrieda Rothackera*.

36 Viz kapitolu Jitky Balcarové, *Od idylického venkova k hraničářské hliďce němečtví. Pohraničí českých zemí v díle Antona Josepha Ohorna (1846-1924)*.

37 Viz kapitolu Eduarda Kubů a Jiřího Šouši, *Sedlák spisovatelem a hraničářem. Hugo Scholz a jeho romány Brunbacherleute a Noch steht ein Mann*.

to byli Wilhelm Pleyer³⁸, Alois Fietz³⁹, Anton Schott⁴⁰, Gottfried Rothacker⁴¹, či Erwin Ott, kteří žánr rozvíjeli ve stále xenofobnější a nacionálnímu socialismu bližší podobě v letech třicátých a čtyřicátých.⁴²

Rinas akceptuje výstižnou charakteristiku Grenzlandliteratur-žánru formulovanou v polovině devadesátých let 20. století Michaelem Bergerem. Jeho autoři se podle Bergera svými díly snažili odhalit „slovanské výhonky“ vplétající se do německého sídelního území a podpořit německé nacionální a rasové probuzení na cestě k německé národní pospolitosti.⁴³ Přitom – do-
dáváme z Bergerova textu – je „nacionální protivník redukován jen na několik málo charakterových vlastností, postojů a rasových znaků, čímž je zbaven individuality a schematizován“.⁴⁴ Dějové paradigma nastolené Fritzem Mauthnerem pracuje s německým městem či vesnicí, kam se postupně „vkrádá“ český vliv, kde se budují české školy, továrny, čeština se prosazuje jako řeč ve veřejném prostoru, Češi intrikují proti vlivnému německému měšťáku, snaží se vetřít do německého prostředí, ba uplatnit se i ve volbách, čímž vzniká nebezpečí „čechizace“ a ztráty německého charakteru obce. Grenzlandroman programově evokuje v německém prostředí pocit ohrožení češtvím, nebezpečí ztráty staletími posvěcené identity a mo-

38 Viz kapitolu Anny Pípalové, Der Puchner: Ein Grenzlandschicksal. Analýza hraničářského románu Wilhelma Pleyera.

39 Viz kapitolu Jörga Krappmanna, Interkulturalita v hraničářské literatuře. Příklad selského prostředí v románu Aloise Fietze Tote Scholle.

40 Viz kapitoly Karstena Rinase, Anton Schott: In falschen Geleisen (1904) a Václava Maidla, Ztvárnění selského života na Šumavě v knihách Antona Schotta.

41 Viz kapitolu Karstena Rinase, Momentky z nacionálního konfliktu. Srovnání hraničářských románů Fritze Mauthnera a Gottfrieda Rothackera.

42 Pavel Eisner, Milenky. Německý básník a česká žena, Praha: Concordia 1992; Jürgen Serke, Böhmische Dörfer. Putování opuštěnou krajinou, Praha: Triáda 2001; Pavel Kosatík, Menší knížka o německých spisovatelích z Čech a Moravy, Praha: Nakladatelství Franze Kafky 2001, s. 209–215.

43 „Der grenzlanddeutsche Schriftsteller will in und mit seinen Werken den slawischen Verschlingungstrieb entlarven und das Erwachen des völkischen (eingeschlossen des rassischen) Lebenswillens eines Volkstums auf dem Weg von der Not- und Schicksalsgemeinschaft zur deutschen Volksgemeinschaft darstellen und befördern helfen“. Michael Berger, Von der böhmischen Heimat ins sudetendeutsche Grenzland, in: Brücken, Bd. NF 3, 1995, s. 265–266.

44 Tamtéž, s. 267.

Obálka spisu Hanse
Watzlika *O Böhmen*,
Leipzig 1923

bilizuje ve prospěch němectví. Usiluje o semknutí německého obyvatelstva nejen v rámci českých zemí, nýbrž zdvíhá ideu nacionální pospolitosti všech Němců bez rozdílu hranic (navazuje na myšlenkové dědictví tzv. Všeněmců Georga von Schönerera), čímž zvolna mentálně orientuje německé obyvatelstvo českého pohraničí směrem k Německé říši.

Grenzlandroman je *terminus technicus*, který stvořilo jazykově německé prostředí a začalo jej používat nejen v českých zemích, ale i v ostatních nacionálně konfliktních oblastech při hranicích Německa, ať už na západě, jihu, či východě. Obsahové analogie Grenzlandromanu však existují i v jiných národních literaturách, a to i malých národů, jakými jsou např. Slovinci. V českém prostředí můžeme sledovat tradici konfrontační (ba přímo nacionálně ofenzivní) literatury hájící „národní državu“ a jazyk od osmdesátých let 19. století. Na jejím počátku stojí klasikové národní literatury Karolina Světlá, Svatopluk Čech a Alois Jirásek. Hraničářské motivy se v české literatuře objevují i v desetiletích dalších (díla Antala Staška, Karla Václava Raise aj.),

někdy dokonce v robustní formě (práce Jana Klecandy⁴⁵) a vrcholí ve dvacátých letech epopéjí Františka Sokola-Tůmy.⁴⁶ Jejich legitimitace „národního boje“ je ovšem principiálně odlišná od německé. Má charakter svépomocné „národní sebeobran“ a emancipace.⁴⁷ Je přitom součástí hlavních proudů národní literatury, aniž tato díla literární věda z těchto proudů vyňala. Činí tak vcelku oprávněně, neboť v českém prostředí se literatura hraničářského obsahu nekonstituovala jako svébytná a autoři onen mobilizační cíl nevtělili prvoplánově do titulu či podtitulu románu jako návěští jeho účelu. Tím pochopitelně taková literatura neztrácela na své mobilizační účinnosti a svém nesporně autorsky zamýšleném hraničářském určení. Z nepřilíš velkého množství titulů nelze soudit na její okrajový význam, neboť čtenářstvo bylo s ohledem na věhlas autorů poměrně široké, v některých případech (Svatopluk Čech či František Sokol-Tůma) takřka celonárodní.

Přestože – jak je naznačeno a v příslušných kapitolách také dokumentováno – nabízí česká literatura tematické analogie Grenzlandromanu, je otázkou, zda by se tyto analogie měly jako Grenzlandroman označovat. Podle našeho názoru nikoliv. Nic na tom nemění skutečnost, že některé práce vymezení hraničářského románu odpovídají, a to jak z hlediska celkové orientace díla, tak jeho vyznění, způsobu zpracování a využívání prefabrikovaných klišé obrazu nacionálního protivníka (Klecanda). Na druhou stranu je totiž skutečností, že sami autoři se nevnímali jako součást tohoto žánru a většina z jejich děl pracujících s hraničářskou tematikou si klade přece jen cíle o něco širší než jen úzce nacionálně konfrontační, obvykle nacionálně emancipační, ale i kulturní, a mívají, což je nepřehlédnutelné, oproti Grenzlandromanu obvykle dobrou literární úroveň a autory jsou „beletristé z první řady“. Neřadí se tak do literatury téměř brakové, časově pomíjivé, ale patří do literatury vyšší – dílem vnímané jako kulturní dědictví národa. Symptomatickým dokladem literárněvědného vnímání problematiky národnostní hra-

45 Viz kapitolu Eduarda Kubů a Jiřího Šouši, Hraničářství v dílech klasiků české literatury v období před Velkou válkou.

46 Srov. kapitolu Veroniky Srbové, Román Františka Sokola-Tůmy Na kresách.

47 Blíže srov. kapitolu Eduarda Kubů a Jiřího Šouši, Hraničářství v dílech klasiků české literatury v období před Velkou válkou.

nice v českém prostředí je pozoruhodná stať Lenky Řezníkové z roku 2010. Ta se fenoménem nacionálního rozhraní, nacionální hranice, resp. pomezí sémanticky zabývala, aniž ovšem k pojmu Grenzlandroman / hraničářský román, tak hluboce spjatému s prostředím českých zemí, došla.⁴⁸

Historiografie problému

Interdisciplinární pojetí venkovské a hraničářské literatury jako historického pramene představuje ve střeoevropském prostoru téma nové, jež s výjimkou několika drobných studií a nyní dílem i níže citovaných prací Jana Budňáka nevzbudilo hlubší a především systematický badatelský zájem.⁴⁹ Přitom je interdisciplinarita jak českými, tak německými historiky i literárními vědci vnímána jako přístup nosný. Význam kultury pro utváření národní identity, zejména pak ve vztahu k emancipačním nárokům a strategiím, zdůvodňování požadavků politických a mocenských, akcentovala přírodná publikace česko-slovensko-německé komise historiků s názvem *Kultura jako nositel a oponent politických záměrů*. Ve své stejnojmenné stati Michaela Marek vychází z teze Pierra Bourdieua bourající „fikci společenské a politické nevin-

48 Lenka Řezníková, Prominentní okraj. Imaginace česko-německého pomezí v literatuře 19. a 20. století, in: Lenka Jungmannová (ed.), Česká literatura rozhraní a okraje, Praha: Akropolis 2010, s. 457-465.

49 Problematické literatury jako historické materie se věnovali: Miroslav Hroch a kol., Historická beletrie a historické vědomí v 19. století, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 3-1988, Studia historica XXXIII, Praha 1988. K problematice beletrie v nacionálních konfrontacích srov. zejména Vladimíra Borová, Obraz Němců v české historické beletrii 1890-1900, in: Obraz druhého v historické perspektivě. Tisk a historická beletrie při formování historického vědomí v 19. a 20. století, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 1-1995, Studia historica XLI, Praha 1997, s. 11-39; Václav Maidl, Obraz německy mluvících postav a německého prostředí v české literatuře 19. a 20. století, in: Jan Křen - Eva Broklová (vyd.), Obraz Němců Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století, Praha: Karolinum 1998, s. 281-302; Eduard Kubů, Alle Wasser Böhmens fließen nach Deutschland. Theorie „Blut und Boden“ a konstrukce nepřátelského obrazu Čechů v románu Friedricha Jaksche, in: Jan Hájek - Jiří Kocian - Milan Zítka (eds.), Fragments dějin. Sborník prací k sedesátinám Jana Gebharta, Praha: Historický ústav AV ČR ve spolupráci s Ústavem soudobých dějin AV ČR 2006, s. 243-260.

nosti umění“ a připomíná, že umění má mnohem více společného se vším tím, od čeho slibuje poskytnout dočasný únik, tedy s politikou, mocí ba i sociální nerovností.⁵⁰

Konstatováním, že interdisciplinárně koncipovaná literatura pro agrárně orientovanou beletrii v napětí mezi literární vědou a historií (tedy v historicko-literárněvědném diskurzu) pro české země v zásadě neexistuje, bychom teoreticky mohli skončit. Zajistit by bylo možné vyplnit desítky, ba stovky stránek vývojem interpretací venkovské/selské literatury v nejrůznějších velkých „dějinách literatury“, ať českých, či německých, příp. literárněvědných lexikonech a příručkách. Ta je široce rozpracována potud, pokud se týká literárního kánonu. Situace se mění v okamžiku – a zde si myslíme, že má smysl, abychom literaturu připomínali –, kdy do hry vstupuje agrárnímu prostředí či přímo sedlákovi a selství věnovaná literatura, a to literatura orientovaná komerčně, stavovsky a politicky, na niž vcelku logicky nezbyvá v literárněvědných dílech místo. Přitom drtivá část této literatury ztratila svou životnost, neoslovuje moderního čtenáře. Pro historika však nepochybně velmi hodnotné a nezastupitelné výpovědi podává, a my si proto dovolíme připomenout její základní tituly. Náš přehled o stavu bádání postupuje následujícím způsobem: nejprve si všímáme českého selského románu, poté selského románu německého a přehled bude uzavřen literaturou o hraničářském románu z českých zemí.

Třebaže sedlák/rolník je klasickým protagonistou starší české beletrie 19. a první poloviny 20. století, zvláštní pojednání o literární podobě a zpracování rolníka v této literatuře dlouho chybělo a objevilo se až ve spojení s českým ruralismem. Josef Knap v roce 1939 jako vyznání tomuto literárnímu směru a takřka jako jeho epilóg napsal skvělé pojednání s příznačným názvem *Literatura české půdy*.⁵¹ Knap zde shrnuje roli české lite-

50 Michaela Marek, Kultura jako nositel a oponent politických záměrů, in: Dušan Kováč – Michaela Marek – Jiří Pešek – Roman Prahel (eds.), Kultura jako nositel a oponent politických záměrů. Německo-české a německo-slovenské kulturní styky od poloviny 19. století do současnosti, Ústí nad Labem: Albis international 2009, s. 11–12.

51 Josef Knap, *Literatura české půdy*, Praha: Novina 1939. Stručnějším předobrazem této studie je autorova stať s názvem *Půda a české písemnictví publikovaná ve výše citovaném sborníku Tváří k vesnici*, s. 49–57.

ratury v procesu národního obrození a dalším formování moderního českého národa. Vysoce hodnotí jako dílo elementární Holečkovu románovou epopej *Naši*, již nazývá „románovým zákoníkem českého selství“. Připomíná, že velmi dlouho byl osud české půdy spojován s osudem českého národa a selství bylo chápáno jako vlastenectví.⁵² V dalším výkladu textu ovšem Knap postupuje velmi netradičně, ale z hlediska zkoumání historického vědomí velmi produktivně. Svou stať totiž tematizoval základními problémy venkova. V každé části nastiňuje vývoj jeho paradigmatu, a tak vedle sebe stojí vztah „selství k půdě“, „příroda v selství“, „kult rodiny a rodu“, „poměr selství ke společnosti“, „selská cesta k národu a vlasti“, „křesťanské selství“. Knapův závěr je ovšem opět výsostně ruralistický:

Jedna z klíčových osobností českého ruralismu Josef Knap. Portrét ze sborníku *Básníci selství*, Praha 1932.

Selství, jsouc samo věčné, snoubí se s věčnými hodnotami: s půdou jako trvalou učitelkou lidstva, jako s nevyčerpateľným pramenem životního mládí, jako se zárukou stálosti národních a společenských řádů; s přírodou jako živlem charakterotvorným, výchovným ve vyšším smyslu; s národem jako s přirozeným, společným strážcem půdy – vlasti; s vírou v Boha jako s vyšším naplněním pozemského díla.⁵³

Ony vzosné teze z roku 1939 zcela pohřbila příští desetiletí. Padesátá léta selství a ruralismus totálně negovala a spisovatelé ruralisté se stali předmětem politického pronásledování,⁵⁴ s čímž

52 Tamtéž, s. 6–7.

53 Tamtéž, s. 44.

54 Shrnutí osudů agrarismu a literárních reprezentantů ruralismu ve „stalinových“ politických procesech viz Zora Dvořáková, *Navzdory nenávisti a mstě: z politických procesů 1952 a 1953*, Třebíč: Tempo 2002; Zdeněk Smutný, *Tzv. Ze-*

padly zbytky poselství jejich literatury, jež byla vyražena z veřejných knihoven. Některá díla předních ruralistů se tam vrátila až v nových vydáních z devadesátých let 20. století.

Literárněvědné reminiscence ruralismu zazněly na konferenci v Lázních Sedmihorky konané v dubnu 2005.⁵⁵ Historický rozměr do literárněvědného diskurzu vnesly příspěvky Zdeňka Beneše, Josefa Blümla, Jiřího Šouši a především Jaroslava Rokoského. Jeho studie náleží z hlediska sociálního zakotvení ruralistů a poznání jejich spojitostí/zakotvení v agrárně politickém prostředí k zásadně důležitým. Rokoský sice na jedné straně akcentuje literární autonomii, ba svobodu ruralistů, na druhé straně však nezasílá sepětí jejich klíčových představitelů se strannickou žurnalistikou, či dokonce členstvím ve straně.⁵⁶

Pozoruhodný pokus o literárně sociologickou analýzu německého selského románu v prvních desetiletích 20. století publikovala v roce 1939 v Gdaňsku (Danzig) Anneliese Gebhard.⁵⁷ Práce sice instrumentalizuje selský román postulátům nacionálně socialistické ideologie, na druhou stranu v mnohém výstižně charakterizuje obraz selství v literatuře, který tematizuje v pasážích věnovaných sedlákovi, selce, rodině, statku, zvykům a náboženství. Nechybí ovšem ani pasáž o rodu a krvi a také démonický mysticismus venkova. Z její charakteristiky, odmyslíme-li implantaci germánského vůdcovského principu do beletrie a německých nacionálních ctností, vyplývá úcta k selskému románu jako pramennému zdroji a tvůrčímu obrazu („gestaltete Realität“) venkovského života. Velmi přesně postihla tendenci

lená internacionála a politické procesy v Československu po druhé světové válce, bakalářská práce obhájená na Filozofické fakultě UK, Praha 2011.

55 Z níž vyšel sborník s titulem *Ruralismus, jeho kořeny a dědictví: osobnosti, díla, ideje: sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 22.-23. dubna 2005 v Sedmihorkách*, Semily: Státní okresní archiv Semily 2005. Konferenci uspořádaly Pekařova společnost Českého ráje v Turnově, Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze, Ústav pro českou literaturu Akademie věd ČR; spolupořadatelé Ústav české literatury a knihovnictví FF Masarykovy univerzity v Brně et al.

56 Jaroslav Rokoský, *Agrární strana, ruralisté a tichá hrdinství*, in: *Ruralismus, jeho kořeny a dědictví*, s. 219-228.

57 Anneliese Gebhard, *Der deutsche Bauernroman seit 1900*, Danzig: A. Müller vorm. Wedelsche Hofbuchdruckerei 1939. Tato práce byla v roce 1935 obhájena jako disertace na Vysoké technické škole svobodného města Gdaňska.

románu směrem k principům agrarismu, který respektuje otázky rolnictva závěru 19. a počátku 20. století a tak připomíná problémy „poměštění“ venkova, odliv obyvatelstva do měst, zápas s moderním kapitalismem a intelektualismem zbavujícím kořenů minulosti, rozvolnění rodiny, nárůst bezprizorního proletariátu, bojuje proti systému racionalizace výroby.

Selská literatura ztratila po druhé světové válce v Německu díky svému vyústění v „Blut und Boden“ ideologii svou prestiž a přitažlivost. Vysoce industrializované západní Německo (BRD) formující moderní konzumní společnost ji nepotřebovalo, východní Německo (DDR) s jeho marxistickou třídní ideologií ji přímo eliminovalo. Nepřekvapí tedy, že pokud se stal román z agrárního prostředí předmětem vědeckého zájmu, bylo tomu tak v jeho radikálně nacionálním vyústění. V roce 1975 vydal skutečně zásadní práci s názvem *Der Bauernroman* a podtitulem *Antifeudalismus – Konservativismus – Faschismus* Peter Zimmermann.⁵⁸ Zimmermann pojal problém doslova univerzalisticky. Do Bauernromanu zahrnul v podstatě veškerou německojazyčnou literaturu, tedy i literaturu z českých zemí, Rakouska či Švýcarska, která se odehrává ve venkovském prostředí a jejímiž hlavními aktéry jsou sedláci a rolníci. Znamená to, že do své práce zahrnul i romány, které sami jejich autoři označovali jako Heimatromany, Grenzlandromany či jinak. Tímto pojetím pragmaticky překonal terminologickou neujasněnost pojmu Bauernroman a jeho příbuzných vymezení. Seznam autorů německého selského románu tak má v jeho identifikaci 299 položek. Práce může sloužit jako skrytá bibliografie k dané problematice, jak vlastních děl beletristických, tak k nim vázané odborné literatury. V první části díla je pojednán vývoj žánru do roku 1870, nazval ji fází od měšťansko-pokrokového zobrazení sedláka k zobrazení konzervativnímu; další fázi let 1871–1918 označil za fázi agrárně konzervativního profilování; období meziválečné a válečné je pro něj fází nacionalistické redefinice (völkische Umprägung) Bauernromanu.

Druhá část Zimmermannova díla, pro historiky neobyčejné hodnoty, ukazuje sociologicko-historický background Bauernro-

58 Peter Zimmermann, *Der Bauernroman. Antifeudalismus – Konservativismus – Faschismus*, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung 1975.

manu a dává přesvědčivé, statisticky podložené poznání o jeho oblibě jako žánru měřené nikoliv počtem čtenářů či výší nákladů prací, ale počtem jejich titulů. Jestliže období od poloviny třicátých do poloviny devadesátých let 19. století je charakterizováno vydáním méně než deseti titulů za deset let, pak období od přelomu století do první světové války znamená první velkou vlnu popularity žánru, vyjádřenou nárůstem počtu titulů více než trojnásobným. První světová válka a období bezprostředně poválečné sice znamenají mírný útlum, konec dvacátých let však přináší obrovskou expanzi této literatury, která vrcholí s podporou režimu ve druhé polovině třicátých let. Počet titulů dosahoval v době, kdy kulminovala druhá vlna popularity žánru, takřka 25 ročně. Po druhé světové válce popularita Bauernromanu upadla na minimum, v letech 1949–1963 pak vykázala třetí, ovšem mnohem méně výraznou vlnu s cca pěti tituly ročně.⁵⁹

Zimmermannova kniha autory dělí generačně, regionálně a podle povolání. Statisticky dokládá známou tezi, že autory selských románů pracujícími s idylou venkova a se sociální rolí rolníka/sedláka ve společnosti nejsou sami rolníci a sedláci, nýbrž příslušníci jiných společenských vrstev, v podstatné části dokonce vázaných na město. Ze vzorku 218 autorů z období 1871–1920, u nichž se mu podařilo určit povolání, bylo 76 učitelů, 45 duchovních, 17 novinářů, 17 úředníků a 12 lékařů. Z těch, které by bylo možné přiřadit k venkovu a kteří problematice více rozuměli, bylo pouze 6 řemeslníků, 3 dělníci a 3 sedláci/rolníci. Připusťme ovšem, a nepochybně tomu tak bylo, že mnozí z reprezentantů nejfrekventovanějších povolání pocházeli z venkova, a měli proto pro venkov hluboké porozumění.⁶⁰ Pro období meziválečné a druhé světové války jsou již statistiky výrazně jiné. Na prvním místě stojí stále ještě učitelé – 47 osob, na místě druhém je již nová kategorie, a sice spisovatelé na volné noze – 36 osob, na třetím místě stojí žurnalisté s 23 osobami a hned za nimi přichází sedláci a rolníci se 14 osobami. Nesporným přínosem práce Petera Zimmermanna je explikace vývoje selské literatury v kontextu politického a sociálně-ekonomického vý-

59 Tamtéž, s. 159–164.

60 Tamtéž, s. 180.

voje německé společnosti a pojmenování její společenské a nacionální funkce.

Pouhý rok po Zimmermannovi (1976) se objevilo další zásadní dílo týkající se Bauernromanu v Německu, a to jeho druhé vývojové vlny popularity, tj. třicátých let a druhé světové války.⁶¹ Gerhard Schweizer ve své literárně interpretační části práce analyzoval díla čtyř významných reprezentantů žánru, a sice Wilhelma von Polenze, Knuta Hamsuna, Karla Heinricha Waggerla a Konrada Besteho. Všiml si zobrazení čtyř okruhů problémů – protikladu města a venkova, mezilidských vztahů, přírody a mýtu a průniku ideologie do literární tvorby. Závěrem pak obrátil svou pozornost k napětí mezi literární fikcí a sociální skutečností, kterou předvedl v teritoriálních specifikách Německa, Rakouska a Norska. Schweizerův výběr představitelů Bauernromanu se však míjel se specifickým prostředím českých zemí.

Výše zmíněná historiografie Bauernromanu nereflekovala Grenzlandroman jako specifickou žánrovou skupinu. Zvláštní pozornost mu poprvé věnovalo prostředí, z něhož ve střední Evropě Grenzlandroman vzešel a jemuž od konce dvacátých let konvenoval, ba sloužil. Jeho obliba totiž v meziválečném období výrazně stoupala. V roce 1928 se objevila antologie povídkové literatury z Čech pod názvem *Grenzlandquellen*, jež přinesla dvanáct děl sudetoněmeckých autorů, některých i relativně zvučných jmen, jakými byli Robert Hohlbaum, E. G. Kolbenheyer, Karl Hans Strobl či Hans Watzlik.⁶² V roce 1933 pak byl založen měsíčník *Der Ackermann aus Böhmen*⁶³, ve svém prvním ročníku redigovaný spisovatelem Hansem Watzlikem a Karlem Franzem Leppou. Jeho šest ročníků představuje tribunu sudetoněmecké literatury, kde se nepřehlédnutelného místa dostalo i hraničářství. Některá čísla byla do té míry radikálně německo-nacionální

61 Gerhard Schweizer, *Bauernroman und Faschismus. Zur Ideologiekritik einer literarischen Gattung*, Tübingen: Gulde-Druck 1976.

62 *Sudetendeutsche Novellen 1. Grenzlandquellen*, Karlsbad - Drahowitz: Verlag A. Kraft [1928].

63 *Der Ackermann aus Böhmen. Monatschrift für das geistige Leben der Sudetendeutschen. Geleitet von Hans Watzlik und Karl Franz Leppa*, Karlsbad - Drahowitz: Adam Kraft Verlag 1933n.

a československému státu nepřátelská, že se časopis potýkal se zájmem cenzury.

Česká literární kritika se nacionálně orientované německé literatuře víceméně vyhýbala a zájem o ni měl spíše politický charakter. Jistou výjimkou, v každém případě ovšem pozoruhodnou, byl autor stojící na rozhraní obou nacionálních společenství Pavel (Paul) Eisner, narozený v pražské židovské rodině, jenž po vystudování pražské německé univerzity působil v českých prohradních novinách *Prager Presse*. V roce 1930 napsal v lehkém tónu drobné dílko analyzující symptomatický obraz Čechů v německé literatuře. Jeho závěr je velmi výpovědný a stal se součástí jeho titulu *Milenky: obraz Čecha v německé literatuře* je obvykle negativní, zatímco obraz Češky má i svou pozitivní tvář; Češka může být dobrou kuchařkou a milenkou, ale běda Němci, stane-li se jeho manželkou.⁶⁴ Svou analýzu moderní německé literatury z českých zemí s propracovanými pasážemi autorů Grenzlandromanu napsal Eisner do VII. svazku *Písemnictví Československé vlastivědy*.⁶⁵ Akcentuje její nacionalismus, ale i regionalismus a její menšinový aspekt. Hovoří o „záplavě zpolitizované beletrie nasáklé záštitím a zpěněnou nesmiřitelností“.⁶⁶ Eisnerovy soudy jsou v některých případech mimořádně ostré, např. Mauthnerův román *Die böhmische Handschrift* nazval ubohým a trapným pamfletem, „hrozným pomníkem záporných možností celé jedné literatury a nad jiné cenným objektem v pomyslném kabinetu kuriosit, jenž by shromáždil patologické výplody židovsko-německé asimilace“.⁶⁷ Velmi kriticky zhodnotil tvorbu Hanse Watzlika či Karla Hanse Strobla, překvapivě vlídně ocenil Roberta Hohlbaua a Hugo Scholze. Připomíná také autora plně prožitého moravského selství pracujícího s cennou lyrikou – Jakoba Julia Davida.⁶⁸

64 Pavel Eisner, *Milenky* (Německý básník a česká žena), Praha: Miloslav Dolínek 1930.

65 Pavel Eisner, *Německá literatura na půdě ČSR, od roku 1848 do našich dnů*, in: *Československá vlastivěda, VII, Písemnictví*, Praha: Sfinx 1933, s. 325–377.

66 Tamtéž, s. 326–327.

67 Tamtéž, s. 345–346.

68 Srov. kapitolu Ivany Šrámkové, *Obraz sedláka na Hané v souboru povídek Die Hanna* od Jakoba Julia Davida.

Vlna německého literárněvědného zájmu o Grenzlandroman se vzdula koncem třicátých let 20. století, kdy gradoval i sám žánr. Tento zájem v sobě skrýval politický utilitarismus. Román i literatura o něm dávaly komunitě Němců z českých zemí, jež se ještě před první světovou válkou začala profilovat do společenství Sudetských Němců, kulturní a etnografický svéráz a především ji přimykaly k Německé říši. Koncem roku 1937 se z iniciativy nacionálně obranného spolku Bund der Deutschen in Böhmen dokonce uskutečnilo setkání autorů Grenzlandromanu v Teplicích. Oficiální projev zde měl profesor germanistiky na německé univerzitě v Praze Herbert Cysarz, který se zabýval tématem „národnost a písemnictví“.⁶⁹ V pojednání téhož autora z následujícího roku nacházíme mezi velkými tématy sudetoněmeckého písemnictví i literaturu hraničářskou.⁷⁰ Editor a autor doslovů děl Gustava Meyrinka i dalších Eduard Frank v roce 1938 v dusné předmnichovské atmosféře zápasu o pohraničí českých zemí vysoce hodnotil hraničářskou literaturu jako uvědomovací prostředek národa. V jeho publikaci byl Scholzův román *Noch steht ein Mann* označen za první dílo předestírající bojem naplněnou realitu života v sudetoněmeckém pohraničí. Výrazného uznání se dočkali i Wilhelm Pleyer, Rudolf Witzany, Hans Watzlik atd. Nacionální boj v reflexi Grenzlandromanu se stal červenou nití výkladu „literárněvědné“ práce Adolfa Günthera, jež měla v roce 1940 demonstrovat a legitimovat dlouhodobé (přelomem století datované), cílevědomé úsilí sudetských Němců o spojení v jednom německém státě (aktuálně v Hitlerově Třetí říši). Grenzlandroman podle něj vyjadřuje přívrat k rasovému vnímání národa.⁷¹

Devadesátá léta 20. století znamenala počátek nového, na půdě literární vědy se odehrávajícího vědeckého bádání o Grenzlandromanu. Diskurz nabyl mezinárodního charakteru. Na jeho po-

69 Dichter im Grenzland. Das Erste Sudetendeutsche Dichtertreffen in Wort und Bild, Teplitz - Schönau: Bund der Deutschen 1937.

70 Herbert Cysarz, Die großen Themen der sudetendeutschen Schrifttumsgeschichte. Durchblick und Ausblick, Brünn - Prag - Leipzig - Wien 1938.

71 Adolf Günther, Der sudetendeutsche Volkstumskampf im Spiegel des Grenzlandromans. Das Buch im Kulturleben der Völker, Bd. 3, Würzburg - Aumühle 1940, s. 5-6, 103-105, 109-112.

čátku se jako inspirativní ukázala studie Huberta Orłowského *Grenzlandliteratur: zur Karriere eines Begriffs und Phänomens*.⁷² Orłowského znalostní základ se koncentroval do česko-německého a polsko-německého pomezí dvacátých a třicátých let 20. století. V českém prostředí se Grenzlandromanu, resp. Bauernromanu, který se překládá jako román vesnický, věnoval Václav Maidl. Svůj výklad tohoto tendenčního typu literatury doprovodil praktickými ukázkami z děl Fritze Mauthnera, Wilhelma Pleyera a Hanse Watzlika, jež měly demonstrovat německé stereotypy nepřátelského vnímání Čechů v tomto literárním žánru.⁷³ Na něj pak navázal článkem ve stejném čísle *Světové literatury* Zdeněk Mareček, který obdobným způsobem zpracoval a v ukázkách dokumentoval německé hraničářské spisovatele moravské – Roberta Hohlbaua, Emila Hadinu a Karla Hanse Strobla.⁷⁴

Roku 1995 vyšly dvě pro výzkum hraničářského románu podnětné studie. První zveřejnil Wolfgang Reif ve sborníku *Literatur der Grenze*. Autor zkoumá fenomén Grenzlandromanu v jeho širším – vpravdě celoněmeckém – rozměru, tj. v relaci německo-polské, německo-litevské, zkoumá jej v prostředí Sedmihradska, Povolží či Banátu. Přitom správně připomíná jako zdaleka nejplodnější „Grenzlandroman sudetoněmecký“. V jedné věci se ovšem mýlí, a sice v tom, že se tato větev ve svých *topoi* odvíjí od první světové války. Mauthnerova *Der letzte Deutsche von Blatna/Posledního Němce z Blatné* časově zařadil v prvním vydání až k roku 1913, místo k roku 1887. Zajímavé analýzy, z celé studie asi nejzdařilejší, přinesl v pasážích o „románu západní hranice“, tj. hranice německo-francouzské.⁷⁵ Druhá zásadní studie – v úvodu již citovaná – pochází z pera berlínského germanisty Mi-

72 Hubert Orłowski (Hg.), *Grenzlandliteratur: zur Karriere eines Begriffs und Phänomens Heimat und Heimatliteratur in Vergangenheit und Gegenwart*, Poznan: New Ton 1993, s. 9–18.

73 Václav Maidl, *Jedna exoticky místní literatura*, *Světová literatura* 39, 1994, s. 186–199.

74 Zdeněk Mareček, *Německá literatura na Moravě a ve Slezsku po roce 1918 a její bojovně protičeské zaměření*, tamtéž, s. 199–207.

75 Wolfgang Reif, *Kalter Zweifrontenkrieg. Der Grenzlandroman konservativer- und (prä)faschistischer Autoren der Zwischenkriegszeit*, in: Richard Faber – Barbara Naumann (Hg.), *Literatur der Grenze. Theorie der Grenze*, Würzburg: Königshausen und Neumann 1995, s. 115–135.

chaela Bergera. Berger formuloval velmi výstižnou definici žánru a jeho *topoi* a především vnáší do plejády autorů Grenzlandromanu princip diference, který se v dalším bádání ukázal jako produktivní.⁷⁶

K problematice obrazu Němců v české literatuře 19. a 20. století se v roce 1998 vrátil Václav Maidl. Nacionální stereotypy dané doby jsou v jeho studii zpracovány výběrově. Maidl se z literatury s negativními konotacemi vůči Němcům soustředil na Boženu Němcovou a Antala Staška, z literatury, jež se pokouší nacionální averze překonávat, pak na Josefa Durycha, Marii Majerovou, Johannese Urzidila a Pavla Eisnera. Explicitní hraničářství se v této studii nepromítá.⁷⁷ Jubilejní sborník k 70. narozeninám germanisty a dlouholetého pracovníka Univerzity Karlovy Kurta Krolopa (z roku 2000) nabídl příležitost k publikování studií o jazykově německé literatuře z Čech. Do něj zařazená práce Petera Bechera je kronikou německého literárního dění období nacistické okupace. Dokládá významné místo Heimatromanu a Grenzlandromanu a jejich autorů v německé válečné kultuře.⁷⁸ Problém rozpracovaný do podoby větší studie předestřel P. Becher v dalším sborníku věnovaném německé literatuře z Čech. Jeho osu tvoří udělování ceny Adalberta Stiftera (Adalbert-Stifter-Preis). Mezi jejími laureáty nacházíme nejvýznamnější autory konfrontačního Grenzlandromanu, jakými byli Hans Watzlik či Wilhelm Pleyer. Ideový souběh tvorby těchto autorů s ideologií nacionálního socialismu je přesvědčivě doložen.⁷⁹ Skvělým informačním zdrojem o německých literá-

76 Michael Berger, Von der böhmischen Heimat ins sudetendeutsche Grenzland, in: Brücken, Bd. NF 3, 1995, s. 265–266.

77 Václav Maidl, Obraz německy mluvících postav a německého prostředí v české literatuře 19. a 20. století, in: Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století, Praha: Karolinum 1998, s. 281–302.

78 Peter Becher, Vermessung eines unbekanntes Geländes. Kleine Chronik der deutschsprachigen Literatur Böhmens und Mährens 1938–1945, in: Klaas-Hinrich Ehlers – Steffen Höhne – Václav Maidl – Marek Nekola (Hg.), Brücken nach Prag. Deutschsprachige Literatur im kulturellen Kontext der Donaumonarchie und der Tschechoslowakei. Festschrift für Kurt Krolop zum 70. Geburtstag, Frankfurt am Main: Peter Lang 2000, 429–461.

79 Peter Becher, Sudetendeutsche Schriftsteller im Dritten Reich, in: Frank-Lothar Kroll (Hg.), Böhmen. Vielfalt und Einheit einer literarischen Provinz, Berlin: Duncker & Humblot 2000, s. 67–82.

tech z Moravy i o autorech Heimatromanu a Grenzlandromanu se stal stále rozvíjený lexikon zpracováváný kolektivem specializovaného pracoviště založeného 1998 u katedry germanistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Jeho první svazek vyšel roku 2002, svazek druhý v roce 2006.⁸⁰

V časopise *Dějiny a současnost* orientovaném na širší veřejnost se v roce 2004 objevil článek Rudolfa Jaworského věnovaný speciálně sudetoněmeckému Grenzlandromanu meziválečného období. Jaworski konstatuje, že „v české literatuře nemá tento žánr odpovídající protějšek“,⁸¹ v tom má – jak jsme konstatovali v části textu věnované terminologii – pravdu jen částečně. Skutečnost, že se české hraničářství nekonstitovalo do podoby samostatného literárního žánru, neznamená, že by nacionální boj na hranici neměl svůj obraz v české literatuře. Význam Jaworského práce spočívá v tom, že inkriminovaný žánr sleduje z kulturně historického pohledu a z hlediska dějin mentalit, tedy jako historik. Jedná se o jednu z prvních skutečně mezioborových prací. Jaworski si všímá nejen Grenzlandromanu jako takového, ale i jeho čtenářstva, které tvořili příslušníci německé střední třídy, pro něž bylo – podle Jaworského – čtení tohoto typu beletrie vyjádřením vzdoru vůči nové Československé republice. Závěrem Jaworski zdůrazňuje, že tato románová literatura je pro historika legitimním pramenným materiálem sloužícím jako spolehlivý barometr dobových nálad, jako nabídka interpretací relativizujících československou státní hranici.

Tematikou reflexe Čechů v německé literatuře se dlouhodobě zabývá Jan Budňák. Ve sborníku vydaném Technickou univerzitou v Liberci v roce 2005 publikoval vstupní esej ke svému stejnojmennému projektu. Zamýšlí se v ní nad krásnou literaturou jako historickým pramenem, který označil za pramen sice ošemetný, ale nenahraditelný, a klade si otázku, co historikovi analýza literatury může přinést. Budňák akcentuje diferenciaci obrazu Čechů v německé literatuře a na jejím podkladě konstruuje „tři fikční modely“ česko-německého soužití: nenacio-

80 Lexikon deutschmährischer Autoren, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2002; Lexikon deutschmährischer Autoren, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2006.

81 Rudolf Jaworski, cit. dílo, s. 27.

nální, nacionální a antinacionální, z nichž každý je výrazem konkrétní historické epochy. Příkladem nacionální literatury je mu básnická sbírka Josefa C. von Wiesera s názvem *Welehrad* z roku 1863, jež je výrazem moravského zemského patriotismu. Demonstrativním příkladem nacionálního typu prezentace Čechů je Rothackerova *Vesnice na hranici* a příkladem antinacionálního obrazu Čechů próza Maxe Broda s názvem *Česká služka*. Antinacionální prezentace pracuje s poměrně vysokým množstvím dehonestujících kliše, která jsou ovšem přiřazována oběma protagonistům – českému i německému. Brod rafinovaným způsobem používá nacionální stereotypy, ztělesňuje je na obou představitelích, aniž je komentuje, a nakonec je přivádí k pádu. Autor tyto stereotypy tak vlastně zneplatní. Stereotyp je odhalen a současně popřen. Selský, resp. hraničářský román jednoznačně spadá pouze do kategorie druhé, tj. nacionálního obrazu Čechů.

Ve své obsáhlé práci o obrazu Čechů v německé literatuře českých zemí Jan Budňák postihl stereotypy odlišné u spisovatelů z několika literárních okruhů. Speciálně se věnoval autorům, kteří se hlásili k zemskému patriotismu, ať již českému, či moravskému, autorům pražským, a to i slovným literátům pražským židovským, a v neposlední řadě i německým nacionálním autorům, obvykle přiřazovaným ke Grenzlandromanu (Mauthner, Strobl, Hohlbaum, Rothacker). Závěrem Budňák shrnuje, že obrazy Čechů jsou mentálně a následně textově konstruované prezentace fenoménu cizího odpovídající sociálnímu postavení a regionálnímu ukotvení autora. Přitom rozlišuje mezi „nacionálně propustným“ světem Mauthnerovým a důsledně dualizovanými, tedy rozdělenými nacionálními světy Rothackerovými.⁸²

Jedinou moderní prací věnovanou autorovi, jenž se svou tvorbou vřadil do okruhu hraničářského románu, je literárněvědná kolektivní monografie o Hansi Watzlikovi. Z řady příspěvků zabývajících se tímto kontroverzním literátem ční komparativní studie Hany Veselé, v níž srovnává tvorbu Hanse Watzlika s tvorbou F. Mauthnera, K. H. Strobla aj. Studie Milana Tvrdíka srovnává tvorbu H. Watzlika s Bruno Brehmem, ale i dalšími autory,

82 Jan Budňák, *Das Bild des Tschechen in der deutschböhmisches und deutschmährischen Literatur*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta 2010.

např. W. Pleyerem. Christian Jäger sleduje proměny Watzlikovy tvorby v letech 1913–1941.⁸³

V posledních letech se Grenzlandromanem systematicky zabývá Karsten Rinas. Významná je již vpředu uvedená práce o kořenech a zdrojích tohoto žánru. K pojmu a velmi stručně i ke stavu bádání se vyjádřil v další studii (v roce 2010) srovnávající sudetoněmecký a český hraničářský román.⁸⁴ Soustředil se v ní na díla 20. století, především na Jana Klecandu a Josefa Koudeláka. Následně vytkl tři znaky společné české a německé hraničářské literatuře: 1) Boj mezi Slovany a Němci má tisíciletou tradici a aktuální hraničářský boj je jen bojem zástupným. Ve skutečnosti jde o odvrácení imperialistických snah protivné strany směřující k posílení vlastního národa. 2) Obyvatelé nacionálně čistých, tj. jednolitých oblastí nevědí nic o velikosti a důležitosti hraničářských bojů a své soukmenovce nepodporují. 3) Hraničářský boj „zušlechťuje“. Je barometrem nacionálních otázek. Jen ten, kdo nacionální boj prožil, skutečně ví, co znamená být Čechem či Němcem v pohraničí. S těmito společnými znaky nelze než souhlasit. V dané souvislosti autor podtrhuje význam jazykového purismu, nápadného na obou stranách. Mimochodem společné jim bývá – ač to obvykle netvoří osu příběhů – negativní vymezení vůči židům a židovské lichvě.

Neméně cenné je vymezení odlišností nacionálních mutací děl hraničářského žánru. Na prvním místě K. Rinas zjišťuje, že v české literatuře se častěji vyskytují silné činorodé ženy, které ovlivňují dění – v dobrém i zlém. Druhou odlišnost spatřuje v asymetrii vývoje románu. Zatímco český po první světové válce slábne, vydávají se převážně díla předválečná, německý sílí a radikalizuje se. S těmito charakteristikami se také ztotožňujeme. Jsme však toho názoru, jak vysvítá z kapitol této knihy, že markantních rozdílů je přece jenom více. Doplňili bychom německé kulturtrégrovství, stejně jako povýšenost rasy a krve, jež

83 Walter Koschmal – Václav Maidl (Hg.), Hans Watzlik – ein Nazidichter?, Wuppertal: Arco 2006.

84 Karsten Rinas, Die sudetendeutsche und die tschechische Grenzlandliteratur im Vergleich, in: Beate Störtkuhl – Jens Stüben – Tobias Weger (Hg.), Aufbruch und Krise. Das Östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg, München: Oldenbourg 2010, s. 583–605.

v českém prostředí pochopitelně absentují, dále kontrast mezi německými ctnostmi, jakými jsou statečnost, loajalita, pracovitost, a českými nectnostmi, jimiž jsou nevděčnost, záludnost, neloajalita, zrada, ba i malý smysl pro řád a pořádek. Navíc česká literatura dějově zakotvená v období habsburské monarchie obráží postavení Čechů jako nerovnoprávného, nezřídka i méně vyspělého etnika.

Závěrem Karsten Rinas postavil několik závažných tezí, jež bude třeba dalším výzkumem badatelsky ověřit. Především se jedná o otázku interkulturality, otázku, do jaké míry se česká a sudetoněmecká hraničářská literatura vzájemně ovlivňovaly. Rinas o znalosti literatury konkurenčního prostředí spíše pochybuje, poukazuje na nedostatečné znalosti češtiny většiny sudetoněmeckých autorů. Domnívá se, že inspirace a náměty přinesl sám život a nejedná se o inspiraci díly literárními. Rinasova následující studie (2012) se zamýšlí nad rokem 1918 jako mezníkem v paralelním vývoji české a sudetoněmecké hraničářské literatury.⁸⁵ Ve stejném sborníku jako posledně uvedená studie Rinasova byla zveřejněna práce Viktorie Hanišové o kontinuitách meziválečné a poválečné sudetoněmecké literatury. Hanišová ve svých závěrech vychází z Maidlovy charakteristiky Grenzlandromanu, akcentuje jeho černobílou optiku a slovan-
ský eros v německém prostředí.⁸⁶

Shrme-li stručně vývoj historiografie, můžeme konstatovat, že literární vědci a historici si dnes již velmi dobře uvědomují, že díla Heimatromanu, Bauernromanu či Grenzlandromanu nejsou *en bloc* pouze nacionálními pamflety, ale některá z nich mají i svou jistou literární hodnotu. Tento typ literatury je de-

85 Karsten Rinas, 1918 als Symmetrieachse der sudetendeutschen und der tschechischen Grenzlandliteratur? In: *Regionalforschung zur Literatur der Moderne*, Sabine Voda Eschgfäller, Milan Horňáček (Hg.), Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 2012, s. 193–206. K aktuální diskusi o regionální o literatuře viz Peter Becher, Jozo Džambo, Anna Knechtel (Hg.), *Prag-Provinz. Wechselwirkungen und Gegegensätze in der deutschsprachigen Regionalliteratur Böhmens, Mährens und Sudetenschlesiens*. Wuppertal: Arco 2014.

86 Viktorie Hanišová, Die Kontinuität der sudetendeutschen Grenzlandliteratur nach 1945. Gertrud Fusseneggers „Böhmische Trilogie“, in: Sabine Voda Eschgfäller – Milan Horňáček (Hg.), *Regionalforschung zur Literatur der Moderne*, Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 2012, s. 207–218.

tabuizován a se střízlivou racionalitou odborně zkoumán, ať již literárněvědně, historicky, či sociologicky. Bádání vykazuje diferencované přístupy, jež dávají sofistikované výpovědi o divergentním vývoji obou nacionálních společenství na sklonku 19. a v první polovině 20. století. Literatura také ukazuje na odlišnou dynamiku vývoje žánru a jeho čtenářské obliby v obou nacionálních společenstvích.

Mohlo by se zdát, že z analýzy literatury se ztratil sedlák a selské prostředí. Ve skutečnosti tomu tak však není. Selský statek a venkov jsou výsostná prostředí, kde se odehrává děj stavovského/agrárně politického románu, stejně jako Heimatrománu a Grenzlandrománu. Ve všech jsou obvykle hlavními protagonisty sedláci, rolníci, lidé na statku, v hospodářství. Jen priority se oproti starší literatuře s venkovskou tematikou mění. Nejde již ani tolik o venkovský život a každodenní problémy rolníka, o lyriku venkova a folklór, jde o jeho zapojení do stavovských institucí, politiky a nakonec o nacionální boj. Nacionalismus je i obsahem agrárně politického románu, ovšem ve formě umírněné, až velmi umírněné. Což dílem platí i o ruralismu. Nezřídka zde bývá dokonce vnímán pozitivně, ve smyslu udržení a konzervování „národního svérázu“, „národního povznesení“, „národní emancipace“. Hraničářský román znamená umocnění instrumentalizace románu z roviny kultury a zábavy, resp. politické do roviny ofenzivního nacionalismu, často spojeného s agresivní lidovými výchovou. I v ofenzivním instrumentalizovaném nacionalismu zůstává ve většině literatury hlavním protagonistou venkovský člověk, ale v souladu s instrumentalizací literatury jsou instrumentalizovány i jeho role. Sedlák/rolník hájí právo na českou, resp. německou školu a především je nositelem boje o půdu jako hlavní komponenty udržení či rozvoje „národní hospodářské državy“ (nationaler Besitzstand). Agrární literatura závěru 19. a první poloviny 20. století obraz sedláka/rolníka ve své převážné části redefinovala, nacionalizovala a politizovala. O této proměně, vzniku a vývoji tohoto typu literatury a proměně obrazu sedláka v ní je naše publikace.

Místo selského a hraničářského románu druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století v procesu sociálně-ekonomického vývoje nacionálních komunit střední Evropy

Druhá polovina 19. století je charakterizována zrychlením emancipačního procesu českého etnika úspěšně se vymezujícího vůči hospodářsky, sociálně, politicky a v neposlední řadě kulturně dominujícímu německému a dobou dovršení jeho proměny v sebevědomou, nacionálně profilovanou společnost. Je to doba, kdy česká společnost navazuje na výsledky prvních fází obrození národa, které lze charakterizovat jako fázi jazykovou a kulturní, a přechází do emancipační fáze politické, spojené s rozvojem občanské společnosti. Dověšení a reálně závěrečnou fázi emancipace českého národa představuje jeho hospodářská expanze. Ta vtiskla sociální stratifikaci společnosti moderní podobu. Ze společnosti převážně venkovské a sociálně neúplné, postrádající nejen šlechtu, ale i podnikatelskou velkoburžoazii, se stala moderní občanská společnost sociálně kompletní, s početnými městskými vrstvami, jež hospodářsky srovnávala krok s domácím, sociálně rozvinutějším obyvatelstvem německým, resp. německo-židovským. Naznačená sociální změna produkující nové společenské elity vyvolávala pochopitelně nevoli a odpor starých elit, jazykově a nacionálně převážně německých, jichž se – v monarchii zmítané mladými nacionalismy slovanských i dalších národů – zmocňoval pocit ohrožení a obav ze ztráty v minulosti zakotvených „nadpráví“. Jejich exkluzivní práva a moc byly krok za krokem redukovány, a to nejprve na úrovni samosprávy (obcí a měst), zájmových spolků a organizací, a postupně se zápas přenášel i na úroveň vrcholovou – do zemských sněmů, říšské rady a na jednání o národnostní vyrovnání.⁸⁷

Rozvoj politického stranictví – českého i německého – dával nacionálním konfrontacím rozličné ideologické rámce vyjadřu-

87 K naznačeným procesům srov. nejnověji Eduard Kubů – Jiří Šouša (eds.), *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha: Dokořán 2008 a *Drahomír Jančík – Eduard Kubů (eds.), Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích 1859–1945*, Praha: Dokořán 2011.

jící „národní zájem“, ale současně i zájem stavovsky či sociálně definovaný. Jestliže „národní zájem“ až do sedmdesátých let 19. století dominuje a v českém prostředí je tato skutečnost vyjádřena neotřesitelným postavením Národní strany, tak v závěru století již můžeme – jak v německém, tak v českém prostředí – rozlišit pět základních politických proudů: občanský, sociálně demokratický, křesťansko-sociální, národně sociální a agrární, každý s jeho specifickými zájmy a klientelou. To však neznamená, že by se zájem národa z hlavních politických proudů zcela vytratil. Je v nich samozřejmě artikulován, ovšem s nestejnou intenzitou a prolíná s rozličně definovanými zájmy partikulárními. Osmdesátá léta 19. století znamenají posílení konfrontačních nacionalismů, které gradují v první vlně v prvním desetiletí 20. století a v německém prostředí pak ve vyhrocené podobě v letech třicátých. Přichází boj o „národní državy“ – hájemství, ať již hospodářské, vzdělávací, spolkové, či jiné.

Nacionální zápas vstoupil do veřejného prostoru, stejně jako do prostoru soukromého, zprvu nedůrazně a nenápadně. Od počátku osmdesátých let 19. století se ale vzdouval stále rezolutněji a pronikal do všech oblastí kultury, ať již do malířství, užitého umění a nepřehlédnutelně i do poezie a krásné literatury. Právě ona se stala jedním z mobilizačně propagačních „beranidel“ průniku konfrontačního nacionalismu do širokých vrstev obyvatelstva zvláště poté, co se jej ujaly osobnosti v české společnosti vážené, prestižní. V českém prostředí se jedná o přechod od národní literatury psané v českém jazyce a vycházející z lidové slovesnosti a venkovského prostředí k literatuře historické, heroizující českou státnost v obdobích, kdy významné osobnosti a český národ promlouvaly do dějin střední Evropy. Odtud byl již jen krůček k literatuře, jež konkrétně ukazovala na nositele „nadprávní“ a útlaku. Literatura tak konstruovala obraz nacionálního protivníka – nepřítele, ať již obraz fiktivní, či obraz vycházející z autorovy sociální zkušenosti a znalosti prostředí. Nepřítel je nadán stereotypy chování, jednání a rolmi, které více či méně ohrožují „národní bytí“ v té či které lokalitě, brzdí národní pokrok.

V německém prostředí jde politika a literatura dokonce ještě dále, neboť mluví o existenciálním ohrožení vlastního národa

jako celku. Sotva může být sporu o tom, že česká emancipace, jež může být definována jako nacionalismus ofenzivní, vyvolává nesmiřitelný, stejně tvrdý nacionální boj domácích Němců vnímaný z jejich strany jako boj obranný. Příznačné přitom je, že česká politika i literatura si záhy osvojily mluvu „národní sebeobranu“, jež legitimizovala i nevlídné, ba tvrdé, nesmlouvavé jednání a komunikaci s příslušníky jinonárodních komunit.

* * *

Předkládaná monografie usiluje o analytické pojednání hraničářského a selského románu jako výpovědi o mentálním vývoji venkovského obyvatelstva (primárně sedláka) v českých zemích/ /střední Evropě v závěru 19. a prvních desetiletích 20. století ve fázi jeho etablování v podobě politického stavovsky profilovaného stranictví. Přitom nejde o subtilní definice, či dokonce redefinice beletristických žánrů čerpajících své náměty z venkovského života a selství závěru 19. a počátku 20. století a přiřazování autorů ke konkrétním směrům a tvůrčím skupinám. To je v některých případech nesporné a neproblémové, neboť zkoumání literáti představují jejich archetypy (Josef Holeček, Jan Vrba, Jaroslav Marcha jako protagonisté českého selského románu či Fritz Mauthner, Hugo Scholz, Wilhelm Pleyer a Friedrich Jaksch jako protagonisté německého Grenzlandromanu). Naopak u některých autorů může jejich zařazení podněcovat diskusi. Sotva však bude sporu o tom, že k problematice venkova a česko-německého soužití podává zkoumaná beletrie pozoruhodné výpovědi. V převážné většině kapitol je beletrie zabývající se selstvím a hraničářstvím nahlížena nikoliv ze zřetelů primárně literárněvědných, ale ze zřetelů politických, ekonomických, kulturních a dalších, stručně řečeno, jako historický pramen ke studiu venkova. Dialog historiků a literárních vědců tak nabízí nový úhel pohledu na sociálně-ekonomické procesy moderní doby.